

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 36 (2015)

Δελτίον ΧΑΕ 36 (2015), Περίοδος Δ'

Ο ναός της Παναγίας Χιλιαδούς στην Εύβοια

Σωτήρης ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

doi: [10.12681/dchae.1771](https://doi.org/10.12681/dchae.1771)

Copyright © 2016, Σωτήρης ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ Σ. (2016). Ο ναός της Παναγίας Χιλιαδούς στην Εύβοια. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 36, 21–34. <https://doi.org/10.12681/dchae.1771>

Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΧΙΛΙΑΔΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΥΒΟΙΑ

Ο ναός της Κοιμήσεως Θεοτόκου Χιλιαδούς είναι μικρών διαστάσεων (9×9 και ύψους 7,30 μ.) και βρίσκεται στην κεντρική Εύβοια. Αποτελεί ένα *unicum* που προέκυψε από διαδοχικές παρεμβάσεις, που μοιάζει περισσότερο με ένα είδος τρίκλιτης βασιλικής με τυφλό τρούλο, ενώ αναφέρεται ως σταυρεπίστεγος από τους μελετητές. Στη στέγη υπάρχουν κρύπτες κλεισμένες με ελαφρύ τοίχο. Κατά τις εργασίες αποκατάστασης καθαιρέθηκαν τα επιχρίσματα και αποκαλύφθηκε ότι είναι κατασκευασμένος σε δύο φάσεις. Η χρονολόγηση των δύο φάσεων είναι δύσκολη χωρίς την ύπαρξη εξωτερικών μαρτυριών. Ο αρχικός ναός ήταν σταυροειδής εγγεγραμμένος τετράστυλος και μπορεί να χρονολογηθεί γενικά στα μέσα του 11ου αιώνα. Ήταν κατασκευασμένος με ατελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής. Διέθετε μεγάλα παράθυρα στο ιερό που στη συνέχεια κλείστηκαν. Κατέρρευσε, ίσως από σεισμούς και με τα υλικά δομής του κατασκευάστηκε στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, η δεύτερη φάση, που έφθασε ως σήμερα.

Λέξεις κλειδιά

Μεσοβυζαντινή περίοδος, αρχιτεκτονική, Χιλιαδού, Εύβοια, ναός Παναγίας Χιλιαδούς στην Εύβοια.

Στην κεντρική Εύβοια, λίγα μέτρα από την αμαξιτή οδό που ξεκινάει από τη Στενή Ευβοίας, περνά από τα χωριά Στρόπωνες και Λάμαρη για να καταλήξει στην παραλία της Χιλιαδούς, πάνω σε ένα τεχνητά ισοπεδωμένο άνδηρο, βρίσκεται ο ομώνυμος ναός, αφιερωμένος στην Κοίμηση της Θεοτόκου (Εικ. 1). Πρόκειται για το καθολικό της διαλελυμένης ιεράς μονής Κοιμήσεως Θεοτόκου Χιλιαδούς¹. Σήμερα ανήκει στην ιερά μονή Μακρουμάλλης Ψαχνών ως μετόχι. Στη θέση αυτή σώζονταν παλαιότερα, σύμφωνα με μαρτυρίες, και ίχνη από τα κελιά της μονής στα νότια του ναού, αλλά αυτά αντικαταστάθηκαν από νεότερα κτίσματα και ο χώρος ισοπεδώθηκε από τους

The church of the Dormition Hiliadou is small, 9×9 and height 7.30 m, and is located in central Euboea. It is a unicum resulting from successive interventions, a rather three-aisled basilica with a blind dome, referred to as transverse-vaulted by scholars. On the roof there are crypts closed with a light-weight wall. During the restoration the old plaster was removed, and it was discovered that the church was constructed in two phases. The dating of the two phases is difficult in the absence of external information. The original church was cross-in-square, with two pillars and two walls of the so called “transitional” type and can generally be dated to the mid-11th century, built with cloisonné masonry. The church collapsed, probably after a natural disaster or long abandonment. A new one was built using the materials of the first phase most likely during the Ottoman era.

Keywords

Middle Byzantine period, architecture, Hiliadou, Euboea, church of the Dormition Hiliadou, Euboea.

κατοίκους των γύρω χωριών. Το όνομα «Χιλιαδού» δεν είναι σαφές τι σημαίνει, αλλά απαντά και σε άλλα μέρη

* Διδάκτωρ Αρχιτέκτων ΕΜΠ, sotvog@gmail.com

¹ Ο ναός έχει επισημανθεί, αλλά δεν έχει γίνει ποτέ συστηματική μελέτη του. Βλ. Χ. Φαράντος, «Ξυλόγλυπτα τέμπλα στην κεντρική και νότια Εύβοια. Α΄ μέρος», ΑΕΜ Λ΄ (1992-1993), 124. Το παρόν πόνημα αποτελεί τμήμα της μελέτης αποκατάστασης του ναού, η οποία μας ανατέθηκε από τη μονή Μακρουμάλλης και τον τότε υπεύθυνο αυτής πατέρα Νικόλαο, εφημέριο του Αγίου Νικολάου στα Ψαχνά, τους οποίους και ευχαριστώ. Τα σχέδια σχεδιάστηκαν πολύ ωραία από τη συνάδελφο Γεωργία Μακρυνόρη.

Εικ. 1. Εύβοια, ναός Παναγίας Χιλιαδούς. Άποψη από Ν. πριν από την έναρξη των εργασιών αποκατάστασης.

μέσα στην Εύβοια. Πιθανότατα σύμφωνα με τους μελετητές να προέρχεται από τον αριθμό χίλια².

Ο ναός βρίσκεται στο μέσον περίπου μιας μικρής έκτασης, που του ανήκει, με ελαφριά κλίση από Α. προς Δ. και γενικές διαστάσεις 40×100 μ., την οποία κατελάμβανε κατά τις ρήσεις κατοίκων της περιοχής και τα δημοσιεύματα παλαιότερων μελετητών³ το μοναστήρι, καθολικό του οποίου ήταν ο εξεταζόμενος ναός. Σήμερα δεν σώζονται ορατά ίχνη των συνοδευτικών κτηρίων της μονής, παρά μόνον το καθολικό. Αντίθετα το δυτικό τμήμα του χώρου καταλαμβάνουν νεωτερικά ευτελή κτίσματα κατασκευασμένα από τους κατοίκους των γειτονικών χωριών για την περιστασιακή στέγαση προσκυνητών ή πανηγυριωτών.

Περιγραφή

Ο ναός είναι σχεδόν τετράγωνης κάτοψης με διαστάσεις 9×9 μ. περίπου χωρίς τις κόγχες και συνολικό ύψος 7,30 μ. (Εικ. 2, 3). Αποτελεί έναν εντελώς ιδιόρρυθμο τύπο ναού που έχει προκύψει από μετασκευή παλαιότερου, όπως θα δούμε παρακάτω. Εσωτερικά τέσσερις πεσσοί, άνισων διατομών, ανακρατούν τη θολοδομία που καλύπτει το ναό σχηματίζοντας εννέα διαμερίσματα με διαφορετική κάλυψη. Οι δυτικοί πεσσοί είναι τετράγωνης

² Χ. Δεμερτζής, «Συλλογή τοπωνυμίων της νήσου Εύβοιας», ΑΕΜ ΙΑ' (1964), 174-251.

³ Φαράντος, ό.π. (υποσημ. 1), 124.

διατομής, 0,75x0,75 μ., ενώ οι ανατολικοί ορθογωνικής με διαστάσεις 1x0,75 μ., ουσιαστικά τοιχοπεσοί, στους οποίους έχουν ανοιχθεί στενά τοξωτά ανοίγματα για την επικοινωνία των χώρων του ιερού. Η απόσταση ανάμεσα στους δύο ανατολικούς πεσσούς είναι μεγαλύτερη από αυτήν ανάμεσα στους δύο δυτικούς, με αποτέλεσμα η κάτοψη του ναού να είναι ελαφρά παράγωνη. Την αταξία αυτή επιτείνει το γεγονός ότι οι ανατολικοί πεσοί παρουσιάζουν απόκλιση από την κατακόρυφο στο άνω μέρος της τάξεως των 15 εκ. (Εικ. 3α). Οι δυτικοί πεσοί τέλος διαθέτουν επίκρανα τραβηχτά στο επίχρισμα και αντίστοιχες βάσεις⁴.

Το κεντρικό διαμέρισμα καταλαμβάνει τυφλή ημισφαιρική ασπίδα (φουρνικό), στο υψηλότερο σημείο της οποίας έχει αποκοπεί με οριζόντιο επίπεδο, μια κυκλική επιφάνεια, πάνω στην οποία έχει ζωγραφιστεί ο Παντοκράτορας⁵ (Εικ. 4α). Ο τυφλός αυτός τρούλος είναι κατασκευασμένος αποκλειστικά με πλινθία (Εικ. 5) και στηρίζεται σε σφαιρικά τρίγωνα που εν συνεχεία καταλήγουν στους τέσσερις πεσσούς. Οι τελευταίοι συνδέονται με ισχυρά λίθινα τόξα, κατασκευασμένα με καλοπελεκημένους θολίτες, στην ίδια στάθμη, τα οποία είναι όλα οξυκόρυφα (Εικ. 3, 4, 6). Αντίστοιχα τόξα συνδέουν τους δυτικούς πεσσούς με τους περιμετρικούς τοίχους. Ένα ακόμη τόξο συνδέει τους δύο ανατολικούς πεσσούς, αλλά δεν υπάρχουν τόξα ανάμεσα σε αυτούς και τους πλάγιους τοίχους. Και τα υπόλοιπα οκτώ διαμερίσματα του κυρίως ναού καλύπτονται με διαμήκεις καμάρες, αλλά σε διαφορετικές στάθμες. Οι καμάρες των παραβημάτων και των δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων είναι σε σημαντικά χαμηλότερη στάθμη από αυτές των πλαγίων κεντρικών διαμερισμάτων (ούτε μεταξύ τους είναι στην ίδια στάθμη) με αποτέλεσμα το κεντρικό τμήμα του ναού να έχει υπερυψωμένη στέγαση⁶ (Εικ. 7). Συνεπώς ο τύπος του ναού δεν μπορεί να ορισθεί ως σταυροειδής εγγεγραμμένος, αφού δεν υπάρχουν κεραίες, ούτε όμως ως σταυρεπίστεγος, όπως εμφανίζεται στη βιβλιογραφία. Αποτελεί ένα *unicum* που προέκυψε από διαδοχικές παρεμβάσεις, που μοιάζει περισσότερο με ένα είδος τρίκλιτης βασιλικής με τρούλο, παρά με άλλο ναοδομικό τύπο.

Το ιερό καταλαμβάνει τα τρία ανατολικά διαμερίσματα. Πίσω από το τόξο που συνδέει τους δύο ανατολικούς πεσσούς βρίσκεται η κάλυψη του ιερού που είναι ένα εξαιρετικά χαμηλωμένο τόξο σε υψηλότερη στάθμη από τα παραβήματα (Εικ. 3α). Οι καλύψεις των τελευ-

ταίων είναι διαμήκεις καμάρες, όπως συνηθίζεται στη μεγάλη πλειονότητα των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών⁷. Από τον ανατολικό τοίχο του ιερού προεξέχει η ασπίδα, που σχηματίζει ένα πλήρες ημικύκλιο σε κάτοψη (Εικ. 2). Τμήματα κύκλου σχηματίζουν και οι κόγχες των παραβημάτων, που και αυτές προεξέχουν από τον ανατολικό τοίχο, αλλά λιγότερο από την κεντρική ασπίδα. Η κόγχη της πρόθεσης είναι εσωτερικά κτισμένη σχηματίζοντας τράπεζα προσφορών. Και οι τρεις κόγχες διατρύπωνται από στενά παράθυρα (Εικ. 7). Μετά την καθαίρεση των επιχρισμάτων αποκαλύφθηκε ότι τα παράθυρα ήταν αρχικά πολύ μεγαλύτερα και είχαν αποφραχθεί σε μεταγενέστερη εποχή (όπως αποδείχτηκε στις διερευνητικές εργασίες, βλ. παρακάτω σ. 27) (Εικ. 8, 9α). Η κεντρική κόγχη είναι κατασκευασμένη με τόξο σε υποχώρηση, που φθάνει μέχρι τη γένεσή της (Εικ. 16). Είναι μια πολύ καλή λεπτομέρεια σε θέση που δεν θα ήταν ορατή, γεγονός που αποδεικνύει την ποιότητα της κατασκευής. Ως κάλυμμα της κτιστής Αγίας Τράπεζας είχε τοποθετηθεί μαρμάρινη πλάκα διαστάσεων 83x88 εκ. και πάχους 5 εκ. Πρόκειται για θωράκιο τέμπλου από υπόλευκο μάρμαρο, που κοσμεύεται με τέσσερα διάχωρα που περιβάλλονται από τριπλή ταινία που σχηματίζει κόμβους (Εικ. 11). Τα διάχωρα διαθέτουν ρόδακες με δύο τετράφυλλα και δύο εξάφυλλα ανθέματα αντιστοίχως τοποθετημένα διαγωνίως σε χαμηλό σχετικά ανάγλυφο. Το θωράκιο είναι επαρχιακής τέχνης, αλλά καλά σχεδιασμένο από έμπειρο μαρμαρογλύπτη. Το χαμηλό ανάγλυφο και το απλό σχέδιο μπορεί να το χρονολογήσει γενικά στον 11ο αιώνα⁸.

Το ιερό χωρίζεται από τον κυρίως ναό με ψηλό ξυλόγλυπτο νεωτερικό τέμπλο με χαρακτηριστικά λυπηρά, πολύ μεγάλο για το μέγεθος του ναού (Εικ. 4α). Στη δεσποτική εικόνα της Κοιμήσεως υπάρχει η επιγραφή

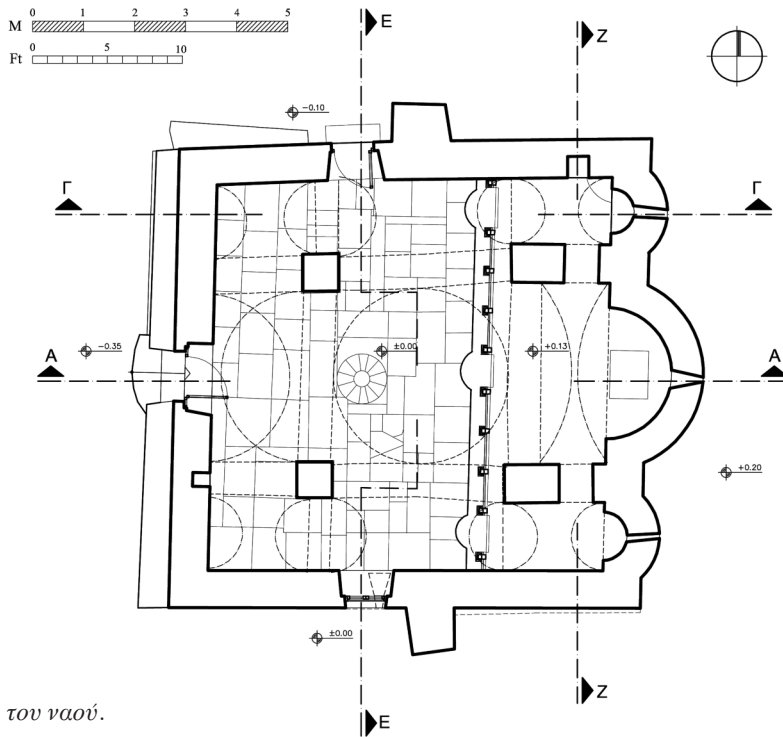
⁴ Το 2012-2013 έγιναν εργασίες αποκατάστασης του ναού με μελέτη-επίβλεψη του γραφείου μας και χρηματοδότηση από τη μονή Μακρυμάλλης. Καθαιρέθηκαν τα επιχρίσματα και έγινε δυνατή η παρατήρηση της τοιχοποιίας και η εξαγωγή κάποιων συμπερασμάτων.

⁵ Όπως έγινε φανερό στις εργασίες αποκατάστασης, είχε κατασκευαστεί από παχύτατο κονίαμα.

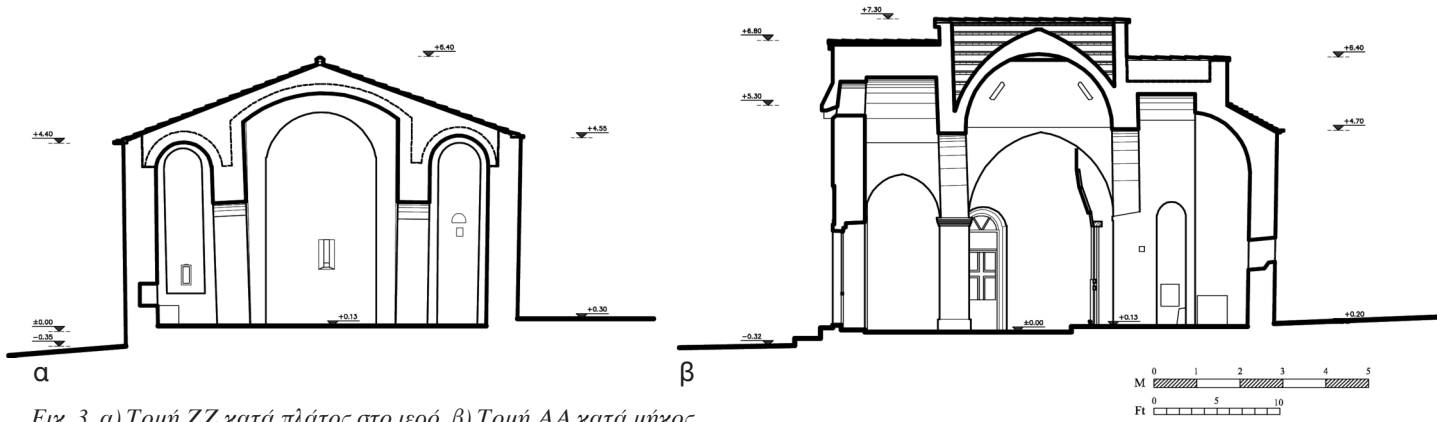
⁶ Το γεγονός αυτό οδήγησε στη λανθασμένη εντύπωση ότι ο ναός είναι σταυρεπίστεγος. Βλ. Φαράντος, ό.π. (υποσημ. 1), 128.

⁷ Στ. Μαμαλούκος, «Παρατηρήσεις στη διαμόρφωση των γωνιακών διαμερισμάτων των δικιόνων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Ελλάδος», ΔΧΑΕ ΙΔ' (1987-1988), 173-187.

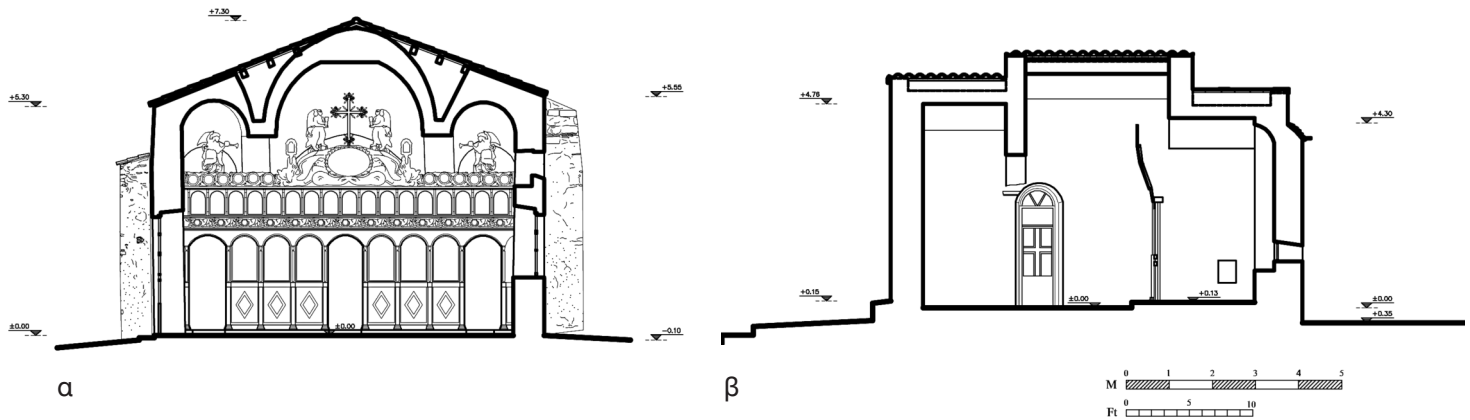
⁸ Ευχαριστώ τη Βάσω Συθιακάκη για την πληροφορία αυτή.

Εικ. 2. Κάτοψη του ναού.

Εικ. 3. α) Τομή ΖΖ κατά πλάτος στο ιερό. β) Τομή ΑΑ κατά μήκος.

Εικ. 4. α) Τομή ΒΒ κατά πλάτος στον τρούλο. β) Τομή ΓΓ κατά μήκος στα βόρεια διαμερίσματα.

1898, ενώ πίσω από ένα από τα θωράκια υπάρχει η χρονολογία 1899, που πιθανότατα αναφέρεται στην κατασκευή του τέμπλου⁹. Ένας μικρός αναβαθμός χωρίζει τον κυρίως ναό από το ιερό. Μπροστά από τις τρεις πύλες υπάρχει ημικυκλική προχώρηση του δαπέδου του ιερού εν είδει σολέα.

Στο νότιο τοίχο του κυρίως ναού ανοίγεται ένα μεγάλο τοξωτό παράθυρο και ένα ακόμη μικρότερο πάνω από αυτό (Εικ. 1, 10β). Το ενδιάμεσό τους κενό γεφυρώνει, όπως αποδείχθηκε, τμήμα κιονίσκου τέμπλου οκταγωνικής διατομής. Αντίστοιχο παράθυρο, το οποίο μετατράπηκε πρόσφατα σε πόρτα, ανοίγεται στο βόρειο τοίχο. Τα παράθυρα αυτά βρίσκονται έκκεντρα ως προς τα μεσαία διαμερίσματα για λόγους που θα εξεταστούν παρακάτω. Η κύρια πρόσβαση στο ναό γίνεται από θύρα στα δυτικά (Εικ. 12, 10α). Είναι ορθογωνική εσωτερικά με τοξωτή διαμόρφωση εξωτερικά. Όλα τα ανοίγματα κλείνουν με ευτελή σιδερένια κουφώματα. Ψηλά πάνω από το άνοιγμα της δυτικής πόρτας υπάρχει καταχύστρα για την προστασία της. Όλες οι εσωτερικές επιφάνειες ήταν επιχρισμένες και βαμμένες με γαλάζια λαδομπογιά με απλά διακοσμητικά σχέδια. Μόνο στον τρούλο υπάρχουν τέσσερα μετάλλια με προτομές αγίων και του Παντοκράτορα. Το δάπεδο είναι καλυμμένο με ορθογωνικές σχιστόπλακες χωρίς ιδιαίτερο σχέδιο, εκτός από ένα κυκλικό ομφάλιο στο κέντρο κατασκευασμένο από ακτινωτά τοποθετημένους λίθους.

Εξωτερικά η στέγη του ναού χωρίζεται σε τρία τμήματα¹⁰ (Εικ. 1). Όλα είναι δικλινή. Το μεσαίο είναι σημαντικά υπερυψωμένο πάνω από τα άλλα δύο που βρίσκονται περίπου στην ίδια στάθμη. Η μορφή αυτή οδήγησε τους μελετητές να κατατάξουν το ναό στους σταυρεπίστεγους, ενώ όπως είδαμε η μορφή αυτή είναι απατηλή. Το ανατολικό τμήμα είναι καλυμμένο με σχιστόπλακα, ενώ τα άλλα δύο με πλατιά κεραμίδια. Η κεραμοσκεπής κάλυψη του κεντρικού τμήματος

⁹ Το τέμπλο αυτό, σύμφωνα με τον Φαράντο, και τεχνοτροπικά αποδεικνύεται αναμφισβήτητα ότι είναι κατασκευασμένο στα τέλη του 19ου αιώνα από Ηπειρώτες μαστόρους, οι οποίοι μαρτυρείται ότι είχαν έλθει στην περιοχή την εποχή αυτή. Αντίστοιχο τέμπλο υπάρχει και στους γειτονικούς Στρόπωνες, Φαράντος, ό.π. (υποσημ. 1), 131. Χαραγμένο πίσω από το θωράκιο του τέμπλου είναι το όνομα Γ.Κ.Σ Στρατής.

¹⁰ Σε όλα τα σχέδια η μορφή του ναού παρουσιάζεται όπως είναι μετά την αφαίρεση των αρμολογημάτων.

Εικ. 5. Άποψη του εσωτερικού της στέγης. Διακρίνεται στα δεξιά ο τρούλος και απέναντι το φραγμένο άνοιγμα της κρύπτης.

Εικ. 6. Ο νοτιοδυτικός πεσσός του ναού.

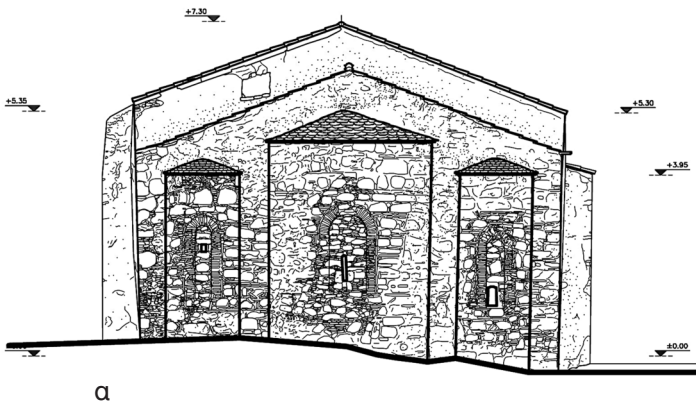

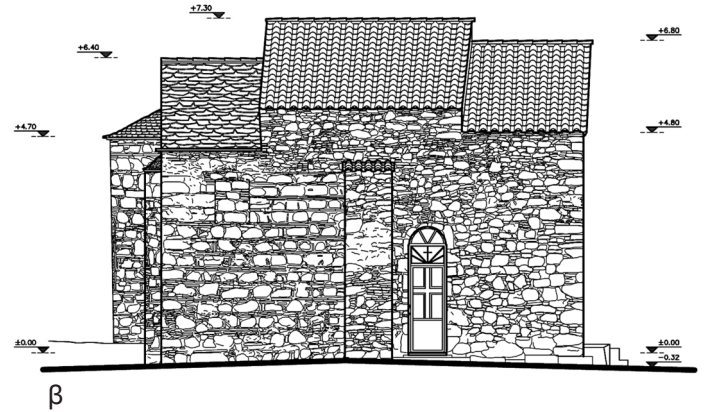
Εικ. 7. Άποψη της ανατολικής όψης πριν από την έναρξη των εργασιών.

Εικ. 8. Άποψη της ανατολικής όψης μετά την καθαίρεση των επιχρισμάτων.

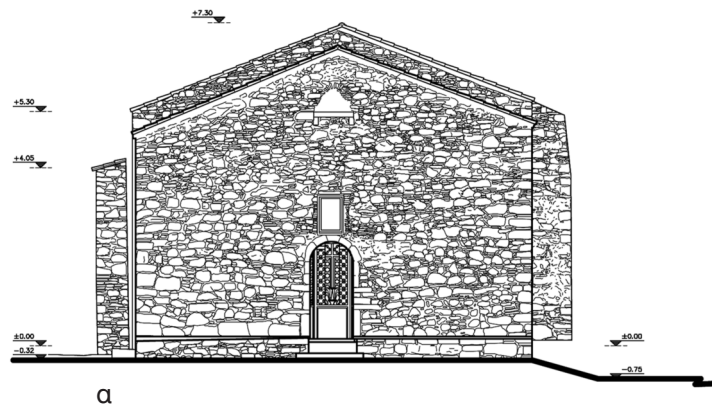
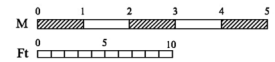

α

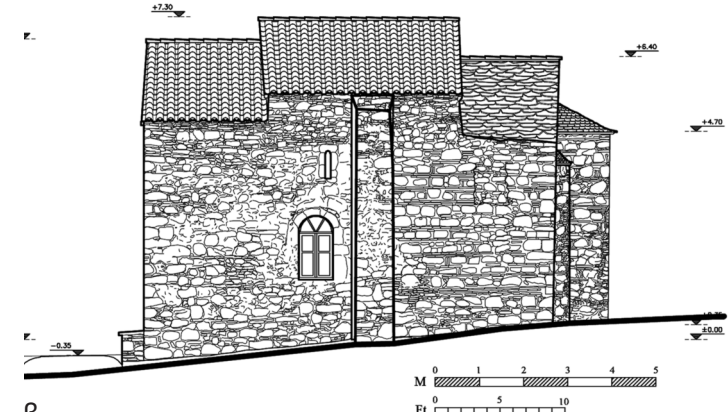

β

Εικ. 9. α) Ανατολική όψη του ναού. β) Βόρεια όψη του ναού.

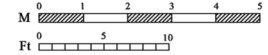

α

β

Εικ. 10. α) Δυτική όψη του ναού. β) Νότια όψη του ναού.

στηρίζεται σε ξυλοκατασκευή στηριγμένη στους περιμετρικούς τοίχους (Εικ. 3β, 4α). Δοκάρια τρέχουν κατά μήκος του κτηρίου, πάνω στα οποία διαστρώνεται πέτρωμα και τα κεραμίδια. Στα κενά ανάμεσα στον τρούλο και τους πλάγιους τοίχους διαμορφώνονταν κρύπτες (Εικ. 5) με πρόσβαση από ανοίγματα στον υπερυψωμένο ανατολικό τοίχο, τα οποία αρχικά θα ήταν τοιχισμένα με λεπτότερους, ευτελείς, εύκολα καθαριζόμενους τοίχους, όπως βρέθηκε στη βόρεια κρύπτη, ή θα έκλειναν με ξύλινα καπάκια. Στο εσωτερικό της κρύπτης αυτής διακρίνονται, εντοιχισμένα σε δυσπρόσιτο σημείο, αδιάγνωστα μαρμάρινα μέλη πιθανώς προερχόμενα από τέμπλο. Αποδείχθηκε, ακόμα, ότι στον τρούλο υπήρχαν τέσσερις σχισμές που έβλεπαν μέσα στο ναό πιθανώς

για εξαερισμό. Προφανώς οι κρύπτες αυτές δεν ήταν τυχαίες, αλλά προέκυψαν από στοιχειώδη σχεδιασμό.

Στα ανατολικά προβάλλουν οι τρεις κόγχες που είναι εξωτερικά ημικυκλικές. Η κεντρική είναι ευρύτερη και ψηλότερη από τις άλλες δύο. Καλύπτονται και αυτές με σχιστόπλακα. Κατά τις εργασίες αφαίρεσης των κονιαμάτων αποδείχθηκε ότι στις τρεις κόγχες ανοίγονταν ψηλά και στενά παράθυρα φραγμένα σήμερα (Εικ. 8). Σώζονται, αρκετά διαταραγμένα, τα τόξα από ακτινωτούς πλίνθους που φθάνουν μέχρι τη βάση και περιβάλλουσα περιμετρικά λεπτά πλινθία. Το παράθυρο της αψίδας του ιερού είναι ευρύτερο από τα άλλα δύο. Εάν σχεδιάσουμε δύο ανοίγματα ίσου πλάτους με τα πλάγια προκύπτει ένα δίλοβο παράθυρο με

Εικ. 11. Το μαρμάρινο θωράκιο που τοποθετήθηκε ως κάλυμμα της αγίας Τράπεζας.

κιονίσκο στο μέσον. Η γραφική αναπαράσταση εμφανίζεται στην Εικ. 13β.

Στο μέσον του βόρειου και νότιου τοίχου έχουν κατασκευαστεί εξωτερικά εξάρματα, αντηρίδες, διαστάσεων 0,80x0,80 μ. περίπου που φθάνουν έως σχεδόν τη στέγη (Εικ. 1). Ο ρόλος των αντηρίδων αυτών δεν είναι άμεσα εμφανής (θα συζητηθεί παρακάτω σε σχέση με τις οικοδομικές φάσεις σ. 30), καθ' όσον στη θέση που βρίσκονται δεν προσθέτουν τίποτα στη στατική επάρκεια του κτηρίου. Στο νότιο τοίχο, δυτικά της αντηρίδας ανοίγονται δύο παράθυρα το ένα πάνω από το άλλο, ενώ μια πόρτα σε αντίστοιχη θέση στο βόρειο. Στη δυτική όψη πάνω από την είσοδο υπάρχει κόγχη για την αφιέρωση, όπου έχει εγκατασταθεί ένα γλυπτό από γύψο με τη Θεοτόκο με το Θείο Βρέφος. Παρουσιάζει ομοιότητες με το τέμπλο και πιθανότατα κατασκευάστηκε και τοποθετήθηκε συγχρόνως με αυτό. Σήμερα καλύπτεται με αλουμινένιο παράθυρο. Πιο πάνω βρί-

σκεται η καταχύστρα (Εικ. 12). Σχηματίζεται από δύο μικρούς πέτρινους κιλλίβαντες εγκλιβωτισμένους στον τοίχο, πάνω στους οποίους στηρίζεται ένα αδιάγνωστο μαρμάρινο μέλος. Πάνω σε αυτό σχηματίζεται μια μικρή πυραμίδα από πλινθία. Ο ρόλος αυτής της καταχύστρας είναι άγνωστος. Το να αποτελούσε ο ναός τμήμα οχυρωματικής κατασκευής δεν είναι πιθανό.

Ο ναός ήταν ατελώς καλυμμένος με επίχρισμα διαβρωμένο σε πολλά σημεία και πολλαπλών φάσεων κατασκευής (Εικ. 1). Κατά τις εργασίες αποκατάστασης καθαιρέθηκε και αποκαλύφθηκε η μορφή της τοιχοποιίας. Στο βόρειο και νότιο τοίχο ανατολικά των «αντηρίδων» διακρίνεται ένα είδος ατελούς πλινθοπερίκλειστου συστήματος δομής με πολλά οριζόντια και πλινθία και λιγότερα κατακόρυφα (Εικ. 10). Εδώ σώζεται κάτω από το ευτελές επίχρισμα, τμηματικά, ένα καλής ποιότητας αρμολόγημα, κίτρινου χρώματος, πιθανότατα αρχικό. Ψηλά στη βόρεια όψη, και σε περίπου αντίστοιχη θέση προς τη νότια, διακρίνεται ένα ορθογωνικό άνοιγμα φραγμένο σε αρχική φάση κατασκευής, αφού το σύστημα δομής της τοιχοποιίας προσομοιάζει με αυτό του τοίχου¹¹. Δυτικά των αντηρίδων το σύστημα δομής μεταβάλλεται. Η τοιχοποιία είναι κατασκευασμένη από αργούς λίθους και πλινθία, όμοια με αυτά της ανατολικής πλευράς, τα οποία έχουν τοποθετηθεί χωρίς διακοσμητική διάθεση, ως βήσσαλα, κυρίως στα κατώτερα στρώματα των τοίχων. Αδιάγνωστα μαρμάρινα μέλη έχουν τοποθετηθεί σε πολλά σημεία της τοιχοποιίας.

Μπροστά στη δυτική όψη υπάρχει κτιστό πεζούλι από μεγάλους λίθους που καταλαμβάνει όλο το πλάτος της όψης (Εικ. 12). Διακόπτεται από την είσοδο στην οποία υπάρχει πρόσβαση με τρία μονολιθικά σκαλοπάτια. Επίσης, σχηματίζεται ένα μικρό πλάτωμα καλυμμένο σήμερα από τσιμεντοκονία, στη νοτιοδυτική άκρη του οποίου υπάρχει υπόλειμμα κτιστής κατασκευής, άγνωστης χρήσης, πιθανώς κωδωνοστασίου.

¹¹ Το άνοιγμα αυτά που διακρίνονται και εσωτερικά, προσκρούουν στις καμάρες των παραβημάτων. Πιθανώς πρόκειται για αλλαγή σχεδιασμού κατά τη διάρκεια της ανέγερσης του ναού, κάτι όχι σπάνιο στη βυζαντινή εποχή στην οποία ανήκει η αρχική φάση του. Βλ. σχετικά R. Ousterhout, «Innovation in Byzantine Architecture: The Case of Nea Moni», *JSAH* 51 (1992), 58.

Εικ. 12. Ο δυτικός τοίχος του ναού κατά τις εργασίες.

Ιστορικά – οικοδομικές φάσεις

Η καταγεγραμμένη ιστορία της μονής αρχίζει μόλις το 1800, παρόλο που το καθολικό είναι ασφαλώς πολύ παλαιότερο. Στο έτος αυτό χρονολογείται ο κώδικάς της, που βρίσκεται στη μονή Αγίου Νικολάου Άνω Βάθειας¹². Φαίνεται από τα παραπάνω έγγραφα ότι κατά το 19ο αιώνα η μονή παρουσιάζει κάποια ακμή και το 1854 καταγράφονται οκτώ μοναχοί¹³. Άλλωστε η παραγγελία του τέμπλου στα τέλη του 19ου αιώνα δείχνει όντως μια σχετική ακμή. Ωστόσο στη συνέχεια η μονή βαθμιαία παρακμάζει και μετά τα τέλη του 19ου αιώνα διαλύεται. Το 1920 η μονή Χιλιαδούς υπάγεται πλέον ως μετόχι στη μονή του Αγίου Νικολάου και το 1965 ο επίσκοπος Θαυμακού γράφει «μονή Χιλιαδούς, εις τὸν Δῆμον Διοφύων, διαλελυμένη»¹⁴.

Το καθολικό της μονής Χιλιαδούς, όπως φάνηκε και μετά τις εργασίες αποκατάστασης, δεν είναι κατασκευασμένο σε μια οικοδομική περίοδο. Διακρίνονται δύο του-

λάχιστον οικοδομικές φάσεις. Το ανατολικό τμήμα, ήτοι ο ανατολικός τοίχος μαζί με τμήματα των πλαγίων, περιόπου μέχρι τις αντηρίδες, είναι κατασκευασμένο με ατελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής. Το ίδιο σύστημα εμφανίζεται και στην εσωτερική παρεία των τοίχων και στους τέσσερις πεσσούς, οι οποίοι φαίνεται ανήκουν στην ίδια οικοδομική αυτή περίοδο πάρα τις ακανονιστίες τους. Στην αρχική αυτή φάση ανήκουν οι καμάρες των παραβημάτων, αλλά όχι η χαμηλωμένη καμάρα του ιερού. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκαλύφθηκαν μέσα στη στέγη του ιερού οι γενέσεις της αρχικής καμάρας, η οποία ήταν κατασκευασμένη με μεγάλα πλινθία

¹² Ν. Πρωτόπαππας, Διάκονος, «Περί της Ιεράς Μονής της Θεοτόκου Χιλιαδούς – Δύο άγνωστα βιβλία της (Ο Κώδιξ και το Βιβλίον Αποθήκης)», *Ευβοϊκός Χρόνος* 50 (1919), 75.

¹³ Φαράντος, ό.π. (υποσημ. 1), 128.

¹⁴ Χρυσόστομος Θέμελης, Επίσκοπος Θαυμακού, «Εὐβοϊκή Μοναστηριολογία», *ΑΕΜ ΙΒ'* (1965), 105.

και, κατά πάσα πιθανότητα, ημικυκλική. Με πλινθία ήταν κατασκευασμένα και τα τόξα των πλαγιών ανοιγμάτων του ιερού, καθώς και τα μέτωπα των κογχών, όπως και το τόξο σε υποχώρηση της αφίδας.

Αντίθετα το δυτικό τμήμα του ναού, μετά τις αντηρίδες, έχει τοιχοποιία απλούστερης δομής: αργολιθοδομή, με μεγάλη χρήση πλινθίων, αλλά τοποθετημένων χωρίς διακοσμητική διάθεση. Στο βόρειο τοίχο στη θέση ακριβώς της αντηρίδας εμφανίστηκε εσωτερικά κατακόρυφος αρμός αλλαγής οικοδομικής φάσης. Φαίνεται ότι οι περιεργες αυτές αντηρίδες είχαν ως ρόλο την εξασφάλιση του ναού στη θέση επαφής των δύο διαφορετικών φάσεων¹⁵. Αρμοί εμφανίζονται και στη γένεση των τόξων που στηρίζουν τον τρούλο πάνω από τους ανατολικούς πεσσούς. Τα τόξα αυτά είναι όλα οξυκόρυφα και κατασκευασμένα με πελεκητούς θολίτες. Το ίδιο ισχύει και για τα πλαίσια των ανοιγμάτων των παραθύρων και της δυτικής πόρτας σε αντίθεση με αυτά του ανατολικού τμήματος, τα οποία είναι όλα από πλινθία.

Συνεπώς μετά τα παραπάνω μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο ναός στη σημερινή του μορφή έφθασε μετά από δύο τουλάχιστον οικοδομικές περιόδους. Στην πρώτη ανήκουν οι κόγχες, οι πεσσοί και τα ανατολικά τμήματα των πλαγιών τοίχων, καθώς και οι καμάρες των παραβημάτων. Ο αρχικός αυτός ναός θα μπορούσε με κάθε επιφύλαξη να είναι του τύπου του σταυροειδούς εγγεγραμμένου, δίστυλου, με τοίχους στα ανατολικά, της παραλλαγής που έχει χαρακτηριστεί μεταβατικός-ελλαδικός, αγνώστων διαστάσεων, αλλά πιθανότατα περίπου ίδιος σε κάτοψη με τον παρόντα, με μεγαλύτερο ύψος. Ξεκινώντας από την υπόθεση ότι η καμάρα του ναού θα ήταν αρχικά ημικυκλική, άρα μπορούμε να προσδιορίσουμε με ασφάλεια το ύψος της, έγινε προσπάθεια γραφικής αναπαράστασης της αρχικής μορφής του ναού¹⁶ (Εικ. 13, 14). Στην αρχική φάση ο ναός κοσμούταν με μαρμάρινο τέμπλο (βλ. γραφική αναπαράσταση στην Εικ. 14α), μέλη του οποίου βρέθηκαν εντοιχισμένα σε διάσπαρτες θέσεις. Το τέμπλο αυτό θα είχε μόνο δύο θωράκια, λόγω της στενότητας του χώρου και οκτώ κίονες, πολλά τμήματα των οποίων σώθηκαν. Επιστύλιο δεν εντοπίστηκε¹⁷.

Στη συνέχεια μετά από μια φυσική καταστροφή ή μετά από μακροχρόνια εγκατάλειψη κατέρρευσε η θολοδομία του ναού, πλην των καμαρών των παραβημάτων και πιθανώς και τμήματος της δυτικής πλευράς. Στον ημερεπωμένο ναό ανακατασκευάστηκαν οι τοί-

χοι με χρήση των υλικών της πρώτης φάσης στα δυτικά και προστέθηκε η νέα θολοδομία με τα οξυκόρυφα τόξα, η οποία στηρίχτηκε στους αρχικούς πεσσούς. Ακόμα συνδέθηκαν με οξυκόρυφο τόξο οι ανατολικοί πεσσοί, κατασκευάστηκε η τυφλή ασπίδα με πλινθία σε δεύτερη χρήση, από τον κατεδαφισμένο ναό, καθώς και η χαμηλωμένη καμάρα του ιερού, αφού η κατασκευή κανονικής ημικυκλικής καμάρας θα απαιτούσε μεγαλύτερο ύψος και άλλο σχεδιασμό. Οι αρμοί ανάμεσα στις δύο οικοδομικές φάσεις κρύφτηκαν πίσω από τις αντηρίδες, οι οποίες αποκτούν έτσι κάποιο νόημα. Στη δεύτερη αυτή φάση κατασκευάστηκαν μεγάλα παράθυρα που για το λόγο αυτό είναι έκκεντρα τοποθετημένα. Τέλος, τμήματα του κατεστραμμένου μαρμάρινου τέμπλου εντοιχίστηκαν σε διάφορα σημεία του ναού. Στην ύπαρξη των δύο αυτών φάσεων οφείλονται τελικά η ιδιορρυθμία που παρατηρήθηκε στο σχεδιασμό.

Μια ακόμη δευτερεύουσα οικοδομική περίοδος εμφανίζεται το 19ο αιώνα με την προσθήκη του τέμπλου και το χρωματισμό εσωτερικά του ναού.

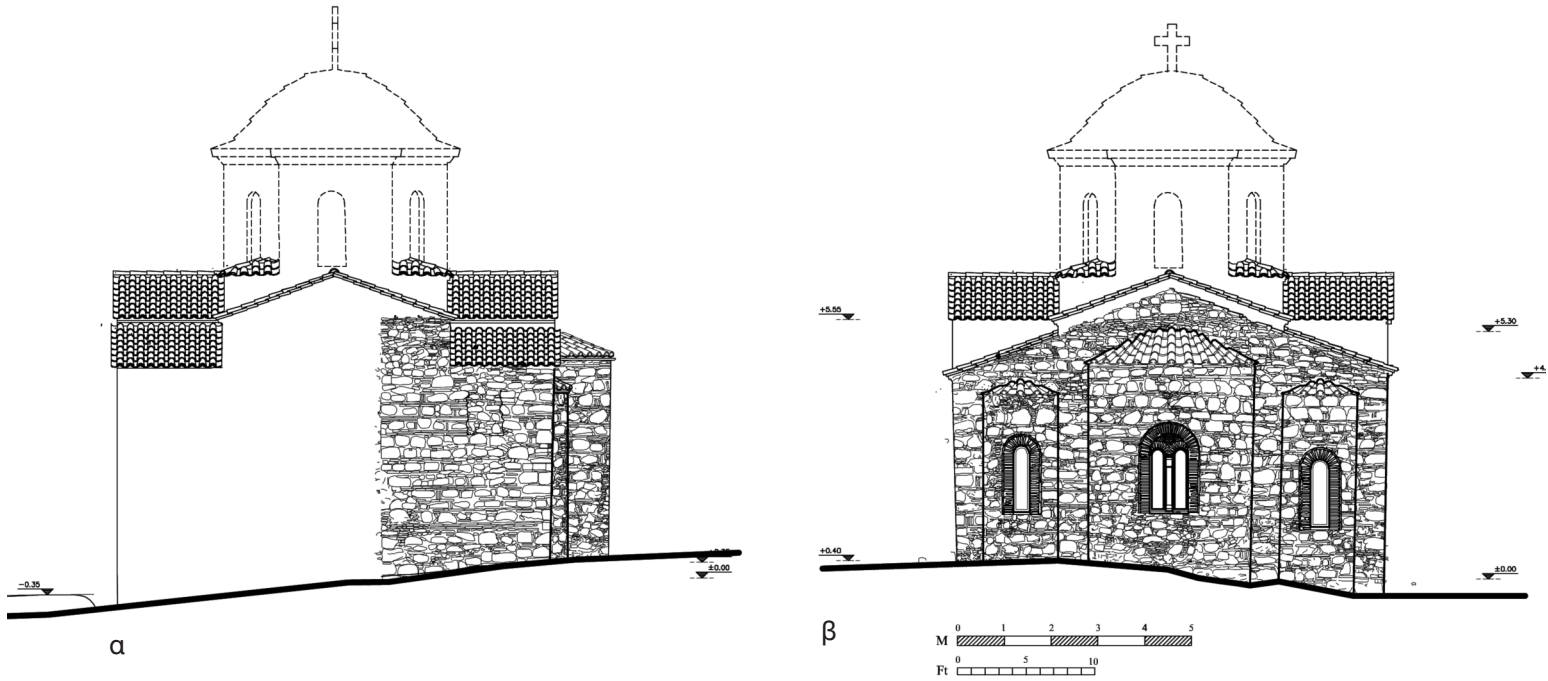
Η χρονολόγηση των δύο φάσεων είναι δύσκολη χωρίς την ύπαρξη εξωτερικών μαρτυριών. Ο αρχικός ναός αναμφίβολα μπορεί να χρονολογηθεί στη μέση βυζαντινή περίοδο. Ορισμένα στοιχεία του, όπως η σχεδόν τετράγωνη κάτοψη και ο μεταβατικός-ελλαδικός τύπος, η έλλειψη κεραμικών κοσμημάτων, καθώς και οι ημικυκλικές κόγχες είναι στοιχεία πρωιμότητας που οδηγούν σε μια χρονολόγηση κοντά στο έτος 1000¹⁸. Ωστόσο θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι, όπως έχει

¹⁵ Οι τοίχοι παρουσιάζουν αποκλίσεις από την ευθεία και τις κατακορύφους, αόρατες στο γυμνό οφθαλμό, που έχουν νόημα μόνο αν στο σημείο που βρίσκονται σήμερα οι αντηρίδες υπάρχει αλλαγή οικοδομικής φάσης.

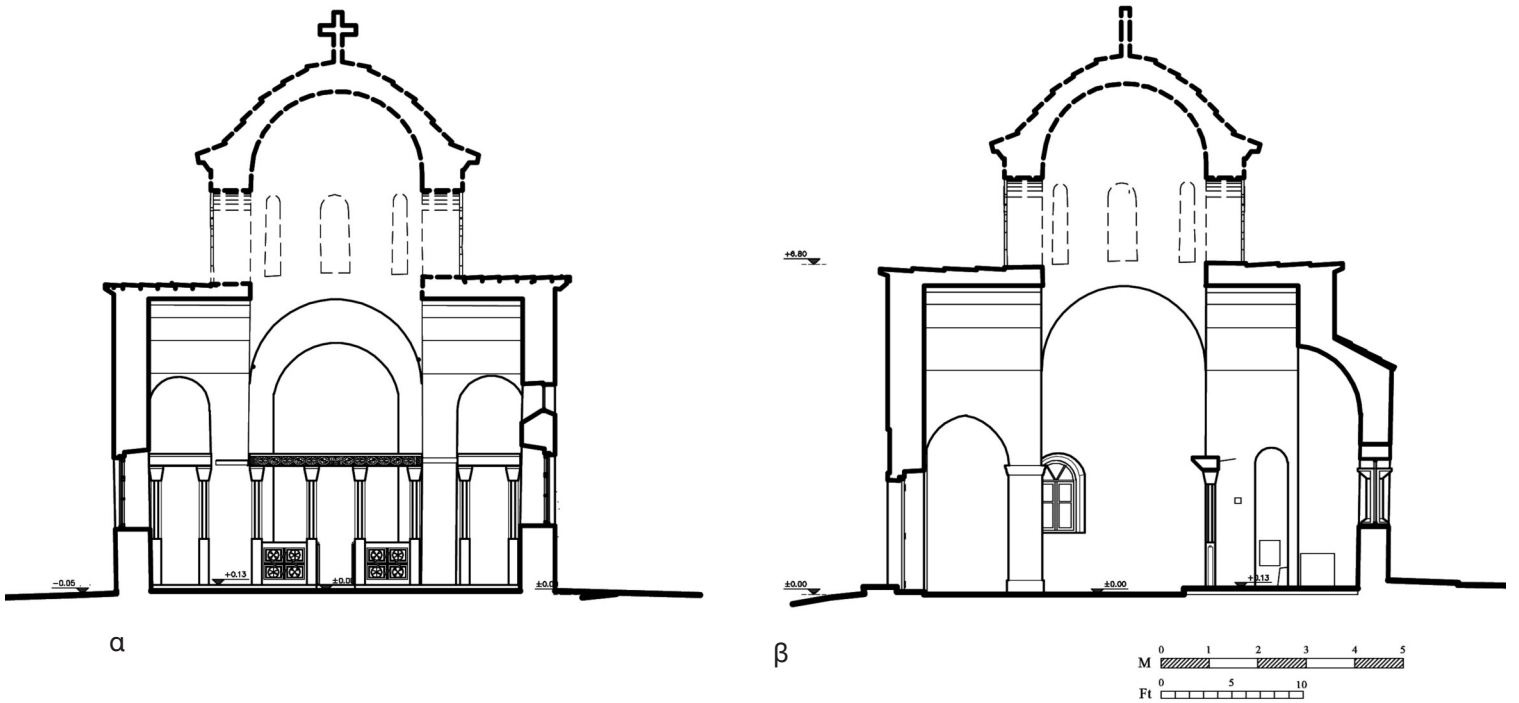
¹⁶ Το ύψος του τρούλου σχεδιάστηκε κατά προσέγγιση.

¹⁷ Αξίζει να σημειωθεί η ομοιότητα τόσο στην τυπολογία όσο και την κατασκευή και μορφολογία που παρουσιάζει η πρώτη φάση του μνημείου με τους ναούς της Αττάλης, Δ. Πέτρου – Π. Ανδρούδης, «Οι βυζαντινοί ναοί του Αγίου Νικολάου και των Εισοδίων της Θεοτόκου στην Άτταλη Ευβοίας», *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης (Βόλος, 27.2-2.3.2003)*, 1, Βόλος 2006, 1165-1184.

¹⁸ Π. Βοκοτόπουλος, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από το τέλος του 7ου μέχρι το τέλος του 10ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1975, 151-152. Η άποψη αυτή παρά το γεγονός ότι υπάρχουν μεταγενέστερα παραδείγματα διατηρεί τη βαρύτητά της.

Εικ. 13. Πρόταση γραφικής αποκατάστασης. α) Νότια όψη. β) Ανατολική όψη.

Εικ. 14. Πρόταση γραφικής αναπαράστασης της αρχικής φάσης. α) Τομή κατά πλάτος. β) Τομή κατά μήκος.

Εικ. 15. Άποψη του εσωτερικού της αψίδας του ιερού. Διακρίνεται η υποχώρηση στο τόξο μετώπου.

επανειλημμένα τονιστεί¹⁹, ορισμένα στοιχεία λόγω της ευκολίας κατασκευής (οι ημικυκλικές κόγχες μπορούν εύκολα να κατασκευαστούν και από ένα επαρχιακό συνεργείο χωρίς ιδιαίτερη εμπειρία) εμφανίζονται και πολύ μεταγενέστερα. Στοιχείο πρωιμότητας αποτελεί και το τόξο σε υποχώρηση της αψίδας του ιερού που απαντά και σε μνημεία του 11ου αιώνα, αλλά σπανιότατα μετά το 1100²⁰. Αντίθετα τα παράθυρα είναι αρκετά εξελιγμένα, κυρίως το μεσαίο, και μπορούν να χρονολογηθούν οψιμότερα. Το ατελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής και η διάταξη των τριών παραθύρων στις κόγχες οδηγούν σε μια χρονολόγηση πλησιέστερα στα μέσα του 11ου αιώνα, με την οποία συμφωνούν και οι ενδείξεις από το μαρμάρινο τέμπλο. Με κάθε επιφύλαξη θα μπορούσαμε να χρονολογήσουμε την πρώτη φάση γενικά στα μέσα του 11ου αιώνα, χρονολόγηση στην οποία δεν αντιβαίνει η υποχώρηση του τόξου στο εσωτερικό της αψίδας²¹.

Η δεύτερη φάση, κατασκευασμένη εν πολλοίς με υλικά επαναχρησιμοποιημένα από την πρώτη, είναι ακόμη πιο δύσκολο να χρονολογηθεί. Ένδειξη αποτελεί η μορφή των οξυκόρυφων τόξων με τους καλοπελεκημένους θολίτες που μπορούν να πιθανολογήσουν μια χρονολόγηση στην περίοδο της ενετοκρατίας, αλλά

¹⁹ Χ. Μπούρας – Λ. Μπούρα, *Ἡ ἑλλαδική ναοδομία κατά τόν 12ο αἰώνα*, Αθήνα 2002, 401 και Α. Κ. Ὀρλάνδος, «Άγνωστος βυζαντινός ναός τῆς Λακωνίας», *Ἑλληνικά* 15 (1957), 93.

²⁰ Παρόμοια λεπτομέρεια παρατηρήθηκε σε δεκαπέντε περίπου μνημεία στον ελλαδικό χώρο σχετικά πρόωμα χρονολογημένα (βλ. σχετικά Ch. Bouras, «Zourtsa. Une basilique byzantine au Péloponnèse», *CahArch* XXI (1971), 146-147 και Βοκοτόπουλος, ὀ.π. (υποσημ. 18), 155.

²¹ Με επιχειρήματα εξωτερικά, όχι απολύτως πειστικά, στηριγμένα κυρίως στην παράδοση, ο Φαράντος χρονολογεί την ίδρυση του ναού στο 12ο αἰώνα [Φαράντος, ὀ.π. (υποσημ. 1), 125].

αποτελούν σημαντικό στοιχείο και της οθωμανικής αρχιτεκτονικής. Οι κρύπτες στη στέγη, που σχεδιάστηκαν εξ αρχής, καθώς και η καταχύστρα συναινούν σε μια περίοδο ανασφάλειας²², αλλά αυτό μπορεί να δικαιολογηθεί, αφού πρόκειται για ένα απομακρυσμένο μοναχικό κτίσμα. Γενικά η τοιχοποιία αυτής της φάσης, η μορφολογία των ανοιγμάτων και η ιδιόρρυθμη κατασκευή της στέγης μάλλον παραπέμπουν γενικά στην περίοδο της τουρκοκρατίας.

Τέλος, μια ακόμα οικοδομική φάση αποτελεί και η κατασκευή του ξυλόγλυπτου τέμπλου και της εσωτερικής διακόσμησης κατά το 19ο αιώνα. Πιθανώς δε, μάλιστα, το δάπεδο να χρονολογείται λίγο νωρίτερα, κατά το 18ο αιώνα, πάντως ασφαλώς δεν συνδέεται με την αρχική φάση.

Η παρούσα εργασία είχε το νόημα της γνωριμίας με ένα μικρό αλλά ενδιαφέρον δείγμα της σημαντικής μεσοβυζαντινής αρχιτεκτονικής της Εύβοιας, που είναι ακόμα ατελώς δημοσιευμένη.

²² Οι καταχύστρες σταματούν να έχουν αμυντική αξία με τη διεύρυνση της χρήσης των πυροβόλων όπλων. Ωστόσο εξακολουθούν να εμφανίζονται ακόμα και το 18ο αιώνα περισσότερο ως μορφολογικά πλέον στοιχεία (π.χ. στους πύργους του Αγίου Όρους). Στην περίπτωση όμως αυτή δεν μπορεί να αποκλειστεί η περίπτωση στο μυαλό των κατασκευαστών να ήταν μια πραγματική αμυντική χρήση, ήτοι ο ναός να μπορούσε να χρησιμεύσει ως τελευταίο καταφύγιο σε περιόδους κρίσεων.

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1-16: Σωτήρης Βογιατζής.

Sotiris Voyadjis

THE CHURCH OF PANAGIA HILIADOU IN EUBOEA

In central Euboea, few meters from the dirt road that starts from Steni and ends at Hiliadou beach, stands the *katholikon* of the dissolved monastery of the Mother of God. Today it is a dependency of the monastery of Makrymallis at Psachna. The church is almost square in plan, with dimensions approximately 9×9 m without the niches, and an overall height of 7.30 m. It is a very peculiar type of church that has resulted from the rebuilding of an older one. Inside the vaulting that covers the church, the structure is supported by two pillars and two walls to the east forming nine spaces with different coverage. A blind *calotte* covers the central compartment on pendentives that subsequently lead to the four pillars. This dome is constructed exclusively with bricks. The pillars are connected by arches, all of which are pointed, made of hewn *voussoirs*. Similar arches connect the western piers with the perimeter walls. Another arch connects the two eastern piers, but there are no arches between them and the side

walls. The rest of the bays are covered with longitudinal vaults, but at different levels. The vaults of the parabemata and western corner bays are considerably at a lower level than the central lateral compartments, which is easily distinguishable from the outside. Therefore, the type of the church cannot be defined as cross-in-square, since there are no cross arms, but neither as a cross-vaulted one, as it appeared in former publications. It is rather a unicum resulting from successive interventions, possibly closer to a kind of three-aisled domed basilica. Two large windows on the northern and southern wall light up the main *naos*, while the entrance is on the western wall.

The holy *bema* is roofed with an extremely lowered vault behind the one connecting the two eastern piers, a result of later constructions. Three semicircular niches project from the eastern wall of the *bema*, of which niches the apse is wider and higher. The altar is built with bricks and covered with a marble slab with carvings dating it to the

11th century, probably belonging to the original templon. The bema is separated from the main *naos* by a tall wooden temple dated in 1898. All internal surfaces were plastered and painted with dull blue with simple decorations.

Outside, the roof of the church is divided into three gabled sections which are covered with tiles. The median roof that covers the dome is significantly elevated over the other two. The latter are on about the same level, so that the church resembles the transverse-vaulted type. It is made of timber, and two crypts are located under the roof on both sides of the dome having entrances on the eastern gable. The three niches projecting to the East are externally semicircular. The *bema* apse is wider and higher than the other two. The removal of the external plastering showed that the three niches had narrow arched windows, which later had been blocked. The side windows were single-lobed, while the center one must have been originally bilobed. On the west side above the entrance there is a machicolation formed by two small stone corbels encased in the wall, on which rests a marble undiagnosed member. Stone pilasters lean to the north and south wall.

During restoration, the remains of the plaster and pointing were removed revealing the face of the masonry wall. The northern and southern walls east of the pilasters and the eastern wall were built with a kind of imperfect *cloisonné* masonry with many horizontal and less vertical bricks. The rest of the church was built with rubble, having unrecognizable marble members embedded in the mortar.

History - Building phases. The church received its current form after at least two construction phases. To the first

phase belong the eastern wall and the northern and southern ones east of the pilasters that are built with *cloisonné* masonry, the four pillars and the vaults of the *parabemata*. The original church probably belonged to the cross-in-square type, with two pillars and two walls, the variant that has been characterized “transitional-Helladic.” Its dimensions are unknown, but its plan was probably somewhat similar to the present. The height and form of the dome are conjectural. However, the base of the vault of the eastern cross-arm was found and its height could be, thus, calculated. In the initial phase, the temple was decorated with a marble templon whose members are found embedded in the walls. Possibly following a natural disaster or a long abandonment the vaulting of the church collapsed, except for the vaults of the *parabemata*, parts of the side walls and the pillars. Sometime later, the half-ruined church was rebuilt using the materials of the first phase. New vaulting was constructed with pointed arches based on the old pillars.

The dating of the two phases is difficult in the absence of external information. Due to its transitional type, the *cloisonné* masonry, the window types and the double arch face of the apse, which was discovered during the restoration, the first phase can be dated generally to the mid-11th century. The second phase can be generally attributed to the period of Ottoman rule. A third phase includes the 19th century wooden templon and the internal decoration of the church.

*Architect PhD NTUA,
sotvog@gmail.com*